

IVAN MUCHA

OD TEORIE JEDNÁNÍ K SYSTÉMOVÉ TEORII

Ve svých počátcích, kdy sociologie podléhala vlivu biologie a psychologie, bylo i pojetí jednání závislé na způsobu, jakým se lidskou činností zabývaly tyto vědecké disciplíny. Zároveň s tím, jak se ve společenských vědách postupně prosazoval pozitivismus, byl zájem o jednání omezen na pouhý popis jednání, na stanovení faktorů, které je určují. Teprve Weberovo pojetí sociální skutečnosti a sociálního jednání vnáší do výkladu vývoje novověké a moderní společnosti nové interpretační schéma účelově racionálního jednání, které umožňuje lépe pochopit procesy racionalizace a modernizace života. Současná sociologická pojetí jednání se stále více zaměřují na popis jednání v podmínkách života současné vysoce diferencované moderní společnosti, totiž na to, do jaké míry je jednání ovlivněno postupující diferenciací sociálních systémů a jejich specifickými požadavky na jedince. Teorie systémového jednání v pojetí Parsonse i moderní varianta systémové teorie Niklase Luhmanna jsou naplněním určitého typu sociologické analýzy moderní společnosti, který má svůj počátek ve Weberově rozumějící sociologii.

Systémové teorie věnují větší pozornost vnějším tlakům systému na jednání. Zprvu je zajímavá to, jak systémy pomocí mechanismů regulace a kontroly udržují řád společnosti.¹⁾ V novějších teoriích systému je věnována větší pozornost procesům další diferenciaci systémů, narůstání složitosti vztahů a analýze samoregulativních procesů vývoje moderní společnosti a proměně mechanismů regulace a kontroly chování v tzv. reflexivní mechanismy.²⁾ Na pozadí tohoto obecného systémového přístupu lze také zaznamenat změnu pojetí jednání.

Mohli bychom říci, že ve vývoji moderní společnosti dochází k oslabení role represivních mechanismů na úkor kontroly a regulace chování zajišťované reflexivními mechanismy diferencujících se sociálních systémů společnosti, které se vyvíjejí samoregulativně.

Samoregulativní schopnost systému moderní společnosti nejenže vytváří nové podmínky pro jednání, ale znamená také podstatnou změnu životní orientace současného

¹⁾ Niklas Luhmann, *Soziale Systeme*, Frankfurt a. M. 1984.

²⁾ Především Niklas Luhmann.

člověka, změnu jeho vztahu k realitě. Dnešní doba bývá označována za kybernetický či počítačový věk. Důležitá rozhodnutí, k nimž dochází v ekonomice, politice, v právu, v systémech vzdělání, průmyslových podnicích, jsou dnes bez využití počítačové techniky nemyslitelná. Počítačový svět čísel, znaků, obrazovky tak vytváří jiný rozměr důvěrně známé reality, než byl ten, který člověku zprostředkovala bezprostřední komunikace v rovině face to face, pohled na přírodu a fantazie či obrazotvornost rozvíjená nad čteným textem knih poezie, prózy či filozoficko-vědeckých pojednání. Moderní člověk se pohybuje ve světě, kterému rozumí nikoliv na základě porozumění idejím, či hodnotám přesahujícím časný rozměr jeho života, ale na základě schopnosti manipulačně-dispozitivní, díky tomu, že dokáže s těmito přístroji pracovat. Míra porozumění je podmíněna mírou schopnosti je ovládat.

Paradoxním důsledkem tohoto typu vývoje, který na jedné straně činí člověka součástí strategií samoregulativního vývoje systému, je, že na druhé straně jedince izoluje. Rysy tohoto vývoje postřehl již David Riesmann v typu vnějšně řízeného člověka, ve své studii z padesátých let nazvané *Osamělý dav*.³⁾ Je to davový člověk moderní společnosti jako atomizovaného společenství jedinců analogických zájmů a potřeb, osamocených jedinců, z jejichž života se postupně vytrácí vnitřní potřeba bezprostřední komunikace face to face. Nahrazují ji formální požadavky vnějšně řízené interakce a komunikace, tedy odosobněné formy styku. Atomizovaný jedinec moderní doby není sebevědomý subjekt, ale je to spíše variace davového člověka ortegovského typu vyznačujícího se kromě jiného také tím, co Adorno nazýval polovzdělaností.⁴⁾ Se znalostí vysoce náročných operací své profese, se schopností zpracovat a vyhodnocovat informace se chová jako dokonale seřízený stroj.

Právě tato vlastnost člověka jako výkonného stroje je výrazem naplnění orientace novodobé společnosti usilující o vytvoření strojově přesně fungujícího systému. Dnešní systémové teorie sice popisují přesvědčivě vnější formální rámec jednání, ale zároveň je třeba připomenout, že se to děje za cenu redukce sociální reality způsobem, který oslabuje význam individuální zkušenosti jedince.

Samoregulativní mechanismy sociálních systémů moderní společnosti vnucují člověku roli pouhého vykonavatele jejich požadavků. V jistém smyslu je tak naplněn proces redukce sociální skutečnosti, který začíná v polovině druhého tisíciletí, v okamžiku, kdy si člověk novověku uvědomí sílu, která se skrývá ve vědě a technice a s její pomocí usiluje o ovládnutí přírody a společnosti. Se zrodem moderní společnosti, společnosti průmyslové, se zdá být otázkou několika let či generací, kdy se to podaří zcela. Představa o možnosti uskutečnění harmonického bezkonfliktního řádu společnosti, vytvořeného podle potřeb a zájmů subjektu, se opírá o možnost racionálního organizování společenského života podle zásad spravedlnosti, práva a demokracie. Do šťastné budoucnosti lze obrazně řečeno doplout díky dokonale seřízenému a ovladatelnému mechanismu lodního stroje.

Poslední redukcí, kterou provádí systémová teorie, je ta, která by se dala vyjádřit přirovnáním světové společnosti k vesmírné lodi řídicí se do neznáma, na jejíž palubě

³⁾ David Riesmann, *Osamělý dav*, Praha 1968.

⁴⁾ T. W. Adorno, *Teorie polovzdělanosti*, Orientace 1,2, Praha 1969.

je nesmírně složité technické zařízení, které má zaručit, že nedojde ke katastrofě. Není v silách jedince případně katastrofě zabránit. Všichni jsou vydáni do rukou technického zařízení. Držíme-li se přirovnání společnosti ke stroji, pak je třeba říci, že je to stroj, který se sám zdokonaluje podle toho, jak efektivně dokáže řešit problémy či překonávat situace ohrožení. Jedinec svou ústřední roli ztratil.

Systémové analýzy společnosti a lidského jednání mají mnoho společného s francouzským strukturalismem a poststrukturalismem. Spolu se ztrátou významu jedince, subjektu, v moderní společnosti,⁵⁾ lze také mluvit o krizi humanismu. Humanismu se vytýká to, že je příliš abstraktní, neživotný, nekonkrétní. Humánní, a tedy lidské, ve smyslu vytvořené člověkem, byly podle tvrzení mnohých i koncentrační tábory Gulagu a Osvětimi. To je velké nedorozumění, neboť ideu humanismu, která zůstává abstraktní, můžeme chápat v duchu tradice jako vzorovou a transcendingující pouhé popisy jednání člověka v rámci formalizovaných vztahů interakce a komunikace.

Antihumanistická orientace moderních analytiků současné společnosti vychází z popisu procesů změn v globálních rozměrech. Popis nahrazuje hodnocení. Z analýz současné společnosti se vytrácí vyhraněný hodnotící postoj opírající se o hlubší poznání minulosti, tradice a poměrování současného, přítomného minulým. Dominance přítomnosti a redukce prožívání na vnímání přítomného okamžiku se projevuje i v připravenosti jednat na principu vyhodnocování situací jednání podle analogických postupů, jimiž kybernetické přístroje zpracovávají a vyhodnocují informace.

Vším tím je porušena poměrně jednoduchá představa o společnosti jako o dokonale seřazeném a fungujícím stroji ovládaném rozumným člověkem. Racionální záměr uskutečnit jednáním lepší svět byl založen na předpokladu shodného přijetí společného cíle a následného konsenzuálního jednání podle platných norem. Taková orientace jednajících však vytvořila, kromě pozitivního zlepšení podmínek sociálního života i nová nebezpečí projevující se ztrátou smyslu pro transcendentní hodnotově etické otázky. Zdůraznění významu momentálního prospěchu a poznávání věcí podle jejich funkčnosti a efektivity znamená také ztrátu smyslu pro to, co je jako obecně lidské uchováno v tradici humanismu. Znamená oslabení vůle k prosazování abstraktního nároku lidskosti v konkrétních podmínkách každodenního života. Koncepce sociálního jednání vyrůstající z racionalizace pragmatického životního postoje, která byla jakýmsi doplňkem mnohem širšího prožívání sociální skutečnosti, se osamostatňuje a stává se orientací dominantní.

Pojetí sociálního jednání se specifickým způsobem transformuje do teorií sociálních systémů jako systémů jednání. To jsou teorie vystihující stoupající nároky jiného typu racionality, jiného typu kalkulu, než je ten, který byl základem rozvrhu účelového jednání autonomních jedinců počátku moderní doby, kteří měli své jednání pod kontrolou.

1. Systémy jednání

Systémové teorie jednání, které se prosazují zhruba v posledních dvaceti letech, reflektují novou situaci života moderní společnosti⁶⁾ Spíše než sociální jedinci rozhodou-

⁵⁾ Jednalo se především o polemiku mezi Sartrem a Foucaultem.

⁶⁾ Niklas Luhmann, *Soziale Systeme*, Frankfurt a. M. 1984.

jí o povaze a průběhu jednání samy systémy. Vznik sociálních systémů není jen výsledkem konsenzu či domluvy svobodných, autonomních jedinců, tedy není jen iniciován subjekty, ale je přímo vynucován nutností řešit stále komplikovanější problémy, před které je moderní společnost postavena. K tomu, aby tato řešení byla funkční a efektivní, stanoví pravidla či normy jednání samy systémy. Více pozornosti než účelovost racionálního jednání jedince zasluhuje efektivita systému. To je důsledek procesů racionalizace, modernizace, formalizace a byrokratizace sociálních vztahů, které vytvářejí pevný krunýř či síť, do které je lapen svobodný jedinec novověku.

Dnešní systémové teorie mají mnoho společného s univerzalistickými výklady společnosti ve starších pojetích sociální filozofie⁷⁾, především pak s těmi, které se inspirovaly úspěchy vědeckých teorií mechanistických a organistických. Ty tvoří předstupeň moderní teorie systémů.

Způsob, jakým je dnes v sociologické teorii tematizováno jednání, zachycuje podstatné změny v životní orientaci moderního člověka a zároveň ukazuje, jak silný vliv má na jeho jednání momentální, přítomná, konkrétní podoba zformalizovaných sociálních vztahů zachycená v pojmech racionalizace, byrokratizace a institucionalizace. Tyto pojmy vyjadřují reálné tlaky, jimž jsou dnes lidé vystaveni a které intenzivně pociťují a vnímají.

Pojetí jednání a sociálního jednání tak, jak bylo ustáleno na počátku novověku, ústí zcela logicky do pojetí systémových. Zaměřením pozornosti k účelově racionálnímu aspektu jednání a pochopením vědy a techniky jako nástrojů racionalizace a modernizace života byl učiněn první krok k redukci sociální skutečnosti, jehož výsledkem je v podmínkách vysoce komplikované současné společnosti obraz, který dnes nabízí systémové teorie jako nejobecnější a nejobsáhlejší popis sociálních procesů. Původní založení rozvrhu jednání na autonomním subjektu, jedinci, emancipujícím se člověku novověku, na jakémisi agens movens veškerého dění, se opíralo o jiný obraz světa a sociální skutečnosti, než podávají dnešní systémové teorie. Nevycházejí při své analýze od jedince, ale od celku, od společnosti jako systému.

Čím je společnost vyspělejší, tím je tlak, který vykonává na jedince, pociťován méně represivně, což je způsobeno i tím, že normy regulující a kontrolující sociální život jsou méně rigidní. Jsou flexibilnější. Rychle se mění podle toho, jak je systém společnosti schopen reagovat na nové situace a problémy, kterých, jak říká N. Luhmann, produkuje společnost víc, než je schopna řešit.

Sociální systémy nutí sociální jedince k tomu, aby se řídili ve svém jednání beze zbytku podle norem, lhostejno zda rigidních či flexibilních. Tyto normy jsou základem vzorců interakce a komunikace. Výlučná či podstatná orientace jednání podle formalizovaných vzorců interakce a komunikace, charakteristická pro moderní společnost, eliminuje postupně i možnost hlubší reflexe nad motivy či důvody jednání.

Můžeme říci, že systémové teorie jednání odpovídají moderním jazykem také na starší filozoficko-teologickou otázku po svobodě lidské vůle, tedy zda je lidské jednání determinováno, či zda se jednajícím rozhoduje svobodně, zda je určeno vnějšně, či je motivováno jeho vnitřně svobodným rozhodnutím. Jak se ukazuje, stoupá dnes závis-

⁷⁾ Helmuth Schelsky, *Die Soziologen und das Recht*, 1980 s. 77.

lost jednajících na rostoucím tlaku diferencujících se sociálních systémů a sociálních institucí, na jejich vysoce propracovaných a účinných mechanismech sociální kontroly a regulace. Tato obecná tendence ve vývoji moderní společnosti byla rozpoznána již v počátcích sociologie.⁸⁾

Již pozitivismus se zřekl možnosti objasnit otázku svobodné lidské vůle, smyslu lidské existence či podstaty člověka a společnosti v duchu starší tradice filozoficko-teologické. Tuto otázku považuje za metafyzickou. Je veden snahou eliminovat z lidského myšlení a poznávání veškeré prvky spekulace a zaměřuje se bezprostředně na pozorování, popis a srovnávání jevů. V pragmatismu je navíc zdůrazněn mocenský a vlastnický vztah člověka ke světu. Základní intencí veškerého jednání je pragmatismům intelektuální a faktické ovládnutí světa.⁹⁾ Absence historického pohledu na proměnlivost sociálně-historických podmínek, v nichž jednání probíhá, je příčinou toho, že pragmatisté nevidí hranice dosahu takového přístupu.

Za hlavní problém v pozitivisticko-pragmatickém pojetí společnosti a lidského jednání bylo považováno nalezení takového obecného vzorce jednání, který by umožnil snadné uspokojování potřeb a zájmů co největšího počtu jedinců a zároveň posiloval efektivitu celého systému společnosti. To podstatně ovlivnilo způsob, jakým se o sociálních problémech i o povaze sociálních vztahů uvažovalo a někde dosud uvažuje. Je předpokládán optimální stav stability, rovnováhy společenského systému, k němuž má být veškeré jednání zaměřeno. Všechny otázky po smyslu lidského jednání, morální, náboženské či politické, které se opírají o tradici dějinně filozofického myšlení, jsou považovány za nedůležité ve srovnání se základní otázkou optimálního fungování daného sociálního systému. Jedinec se má jednoznačně podříditi momentálně platným normám, pravidlům či vzorcům jednání, které toto zdárné fungování systému zaručují.

Tyto vzorce jednání stanovují poměrně přesná pravidla jak jednat. Zároveň však nutí člověka přizpůsobit se systémovým požadavkům, tedy k pasivní adaptaci podmínkám jednání. Společnost na něj působí svými regulativními tlaky podobně jako příroda na zvíře. Vyvolává u něj reakce, které jsou analogické pudovým reakcím zvířete. Člověk jedná spíše jako představitel druhu a jeho osobitost a individualita se vytrácí. Systémový tlak v podmínkách moderní společnosti se nemusí projevovat násilně, ale může být bezbolestný, jako v případě společensky vynucované konzumace zboží. Konzumace je jednostranný vztah a ruší přirozený, původně otevřený vztah člověka a společnosti. Redukce jednání na činnost zaměřenou k uspokojování potřeb spojená s ideou společnosti jako dokonale fungujícího systému sloužícího tomuto cíli, vede nutně k rezignaci na otázku po smyslu lidského života, lidských dějin a lidské kultury. Systémové teorie v podstatě přejímají základní pozitivistické pojetí člověka a společnosti.

2. Talcott Parsons

Značný vliv na pojetí jednání jako systémového jednání měla sociologická teorie strukturálního funkcionalismu, která se v sociologii prosadila v padesátých letech

⁸⁾ Pitirim Sorokin, Sociologické nauky přítomnosti, Praha 1936, část *Sociologická škola*, s. 333–391.

⁹⁾ W. James, Pragmatism. A new name for some old ways of Thinking, London 1910, část *Pragmatism's conceptions of Truth*, s. 197–239.

dvacátého století¹⁰⁾. Následný diskurz sociologické problematiky byl zcela pod jejím vlivem. Rozbor fenoménů života moderní společnosti se opíral o vědeckou argumentaci pomocí pojmů a kategorií převzatých do sociologie i z jiných vědních oborů, především z biologie a kulturní antropologie. Kategorie a pojmy jako systém, struktura, funkce, role umožňují takovou analýzu jednání jedinců a institucí, ve které je pozornost zaměřena především na rozpoznání různých forem tlaku systému společnosti na jedince. Již se nemluví o vztahu člověka ke společnosti, ale stále častěji se prosazují abstraktnější úvahy o jedinci a systému. Sociální realita je tak redukována na prostor, v němž se do centra zájmu dostávají techniky a strategie kontroly a regulace jednání.

Pro úvahy o systémech jednání v sociologii měla největší význam Parsonsova práce Sociální systém z roku 1951. Jeho pojetí společnosti jako systému sestávajícího ze subsystémů, se základní funkcí udržení stability, ekvilibria, výrazně ovlivnilo další vývoj sociologické teorie. Nikoliv jedinec, ale systémy a subsystémy společnosti se dostávají do centra pozornosti. Lidské jednání je koordinovanou činností, založenou na vzájemné shodě, konsenzu o základních postupech při dosahování cílů jednání. Výkladový model systémové teorie strukturálního funkcionalismu zdůrazňuje formální předpoklady takového jednání a je zároveň jakýmsi ideálním typem, který má badateli umožnit, aby se orientoval v komplikovaných společenských jevech a procesech.

Základní funkce nezbytné k udržení stability společnosti analyzuje Parsons ve schématu základních funkcí tzv. AGIL systému. V každé společnosti lze rozpoznat funkce „adaptace“ (A), tedy přizpůsobování společnosti podmínkám prostředí z hlediska zajištění jejího udržení při životě v ekonomickém systému (či subsystému), dále funkce „dosahování cílů“ (G) (goal appointment), v politickém uspořádání vztahů a plánování pospolitého života, dále funkci „integrity“ (I) zajišťovanou v právním systému a posléze funkci skrytého legitimizujícího vzorce jednání (L), zpravidla zachyceného v systémech náboženské, filozofické či politické ideologie. Parsons uvažuje o jednání i z hlediska nápadně připomínajícího Freudovu psychoanalýzu, tedy s ohledem na působení tří dominantních faktorů, u Parsonse biopsychického, sociálního a kulturního systému. Biopsychický systém je zdrojem energie, z něj vychází iracionální síla, nekontrolovaná energie potřeb a pudů, která je regulována sociálním systémem, tedy systémem norem, založeným ještě na hodnotovém vzorci kulturního systému. Rozhodující podobu sociálních vztahů určují normativní a hodnotová kritéria. Kultura a právo, hodnotové systémy a systémy norem mají být nadřazeny politice a ekonomii má-li být ve společnosti zachován řád a má-li se předcházet chaosu, který neustále hrozí. Proto věnuje Parsons zvýšenou pozornost popisu působení mechanismů kontroly a regulace jednání případně procesům interiorizace hodnot a socializace.

Toto v podstatě jednoduché výkladové schéma, doplněné o poznatky dobově módní psychoanalytické teorie, redukuje sociální život a smysl jednání na procesy uspokojování potřeb a zájmů či na kultivovanější podobu boje o život a naplňování principu slasti. Sociální život se stává pro mnohé srozumitelným právě v této své redukované

¹⁰⁾ T. Parsons, *The Social System*, New York 1963.

podobě možnosti prosadit se v boji o moc či postavení a dosáhnout maxima rozkoše v materiálně-hedonistické životní orientaci. V systémových analýzách jednání a sociálních procesů není sociální život posuzován z morálního hlediska, nejsou jejich hodnocením.

3. Niklas Luhmann

Současnou podobu systémového přístupu v sociologii nejvíce ovlivnil systémový teoretik, německý sociolog Niklas Luhmann.¹¹⁾ Jak bylo řečeno výše, nepokouší se systémová teorie vysvětlit a interpretovat sociální skutečnost, ale pokouší se ji co nej-přesněji popsat. Lidské jednání probíhá v mnoha rovinách. Lidé se orientují podle převládajících vzorců chování, podle norem, institucionalizovaných vzorců očekávaného chování, které jsou základem jak sociální integrity, tak i sociální interakce a komunikace. Tyto vzorce očekávaného jednání zaručují efektivitu jednání jak rodinného, tak ekonomického, právního či politického. Větší efektivita je podmíněna schopností systému řešit stále složitější problémy. Systémové vzorce chování jsou výsledkem úspěšného řešení problémů, jakými jsou „objektivně“ stanovenými stimuly, které orientují lidské jednání. Účelovost jednání je podmíněna efektivitou řešení problémů zadaných systémem.

O moderní společnosti se dosud mluvilo také jako o společnosti otevřené. Otevřené systémy mají schopnost pružně, rychle, flexibilně reagovat na vnější či vnitřní podněty a dále se vyvíjet na základě schopnosti vytvářet nástroje a prostředky jak sladit konflikty s požadavky systémů. Právě tato schopnost pružně reagovat na napětí konfliktních situací a řešit je například institucionalizací je základem další diferenciaci otevřeného systému.

Formování otevřené společnosti probíhá spontánně. Projevuje se v něm orientace jedinců a institucí na efektivní řešení problémů v souladu s dodržováním pravidel soužití v rámci demokratické společnosti západního typu, označované za společnost svobody a blahobytu. K jejímu vývoji přispívá i moderní právo pozitivizací právních úkonů, byrokratizací a institucionalizací sociálního života.

Současné systémové teorie nového typu však počítají s jiným modelem. Podle nového paradigmatu systémové teorie není současná společnost otevřená, ale je uzavřená, nikoliv v tradičním smyslu rigidní společnosti neschopné vyrovnat se s prudkými změnami, ale ve smyslu autonomní uzavřenosti, soběstačnosti, která umožňuje vznik nových sociálních struktur ze sebe sama, z prvků a sítě vztahů v ní obsažených, sebevytvářením.¹²⁾ Jsou to uzavřené systémy autopoietické.

4. Autopoietické systémy

Luhmann ve své práci *Sociální systémy* z roku 1984 mluví výslovně o novém paradigmatu systémové teorie. Nové paradigma systémové teorie vyjadřuje pojem autopoietického systému. Luhmann říká, že tento typ systému se kvalitativně liší od uzavřeného i od otevřeného systému. Autopoietický systém sám vymezuje hranice vůči

¹¹⁾ N. Luhmann, *Soziale Systeme*, c. d.

¹²⁾ N. Luhmann, *Soziale Systeme*, c. d., s. 60.

svému prostředí či jiným systémům. Je vybaven dostatečně vnitřně diferencovaným a uspořádaným souborem prvků, které mu umožňují, aby se dále vyvíjel bez ohledu na prostředí. Luhmann říká, že autopoietické systémy jsou zvláštním typem uzavřených systémů. Jsou to systémy samoreglativní, seberefrenční, které si vystačí samy při vytváření své vlastní struktury a nejsou svým okolím ohroženy, čímž se liší od uzavřených systémů nižšího řádu.

Luhmann se inspiroval hlavně dílem chilského biologa H. Maturany, který pro vyšší typ systému užil termínu autopoietický, tedy sebe sama vytvářející, sebeprodukcující systém. Jestliže analyzujeme společnost v teoretickém schématu autopoietického systému, pak to vyžaduje užití jiných pojmů, než jsou tradiční pojmy jednání, společnost, sociální skutečnost, symboly a podobné. Tím se dovršuje redukce obrazu sociální reality, která začíná volbou klíčového pojmu jednání a sociálního jednání u klasiků sociologie.

Luhmann říká, že jednání je jakousi redukcí prožívání. Pojmy jednání a prožívání jsou komplementární. Žijeme ve světě, o kterém máme neurčitou představu, který prožíváme a který nám nabízí různé možnosti jak jednat. Rovina prožívání je mnohem širší a bohatší než rovina jednání. Možností jak svůj život prožívat je mnohem víc, než jak v něm jednat. V prožívání jsme vždy sami, zatímco jednáním vstupujeme do vztahu s druhými.

V rovině sociálního života je rozhodující právě způsob, jakým jednáme, jakým vzájemně komunikujeme. Čím je systém složitější, tím je požadavek na koordinované jednání větší. V autopoietických systémech dochází k redukci komplexity, to znamená k redukci možného prožívání a jednání takovým způsobem, že systémy samy stanoví určité formy komunikace, které eliminují ostatní, zaměřením na konkrétní aktivity, v Luhmannově terminologii označené jako „řešení problémů“.

Tradiční pojetí jednání a sociálního jednání, jehož součástí jsou i úvahy o normách a hodnotách, o morálním jednání, technikách a strategiích individuálního, subjektivního jednání, se zcela vytrácejí ze způsobu, jakým se o jednání uvažuje v teoriích autopoietických systémů. Ještě v pojetích systémů uzavřených a otevřených, tedy méně složitých a méně komplikovaných, než jsou autopoietické systémy, se předpokládala rozhodující role mechanismů kontroly a regulace jednání legitimovaná univerzální ideou buď předem daného transcendentního nebo imanentního řádu obsaženého přímo ve věcech samotných nebo ve způsobu jakým je myslíme. Univerzální řád bytí, univerzální řád světa nebo univerzální řád lidského rozumu legitimoval normativní řády sociální, mravní i právní.

Podobné předpoklady teorie autopoietických systémů nepřipouštějí. Vyvíjejí se samoreglativně podle možností obsažených v jejich prvcích a strukturách jejich spojení. Základem myšlenky autopoiesis je, že se systémy vyvíjejí podle možností daných jejich vlastními elementy, prvky a jejich strukturami, sítěmi vztahů.¹³⁾ Míra závislosti na okolí je u tohoto typu systému nepatrná. Čím je systém složitější, tím je nezávislejší, tím více se rozhoduje podle sobě vlastních, vnitřních zákonů či pravidel. I vztah k okolí, k prostředí systému je definován „zevnitř“. Systém sám definuje svoje hrani-

¹³⁾ Helmut Willke, *Systemtheorie*, Stuttgart 1987, s. 42 ad.

ce vůči ostatním systémům. Sociální systémy se ustavují a vznikají při řešení konkrétních problémů. Podstatným předpokladem jejich trvání je schopnost artikulace problémů, které je třeba řešit.

V autopoietických systémech dochází k procesům, které Luhmann nazývá selektivní institucionalizací.¹⁴⁾ Ta je prováděna mechanismy selekce, které rozhodují o tom, které normy se stanou závaznými pro jednání. Autopoietický systém si sám vynucuje vznik a povahu norem, které regulují její samovývoj.

Vývoj autopoietického systému probíhá na bázi redukce komplexity, což znamená zaměření se na problémy, které lze skutečně rychle a věcně řešit. Je možné jej chápat jako proces rychlého řešení aktuálních problémů. Proces vývoje vysoce diferencovaných systémů moderní společnosti produkuje problémy a vynucující si jejich řešení akcentuje především požadavek věcnosti, objektivitu a efektivitu. Nepřímým důsledkem je nejen oslabení zájmu o jedince, konkrétního člověka, jeho motivace jednání, pocity a přání, ale také ztráta zájmu o tradici, o kulturní rozdíly, o odlišné mentality národní, etnické či jiných skupin. To je v ostrém rozporu s idejemi, které byly inspirativní a určující v době, kdy se moderní společnost začala formovat. Způsob řešení problémů bere ohled na jejich věcnou stránku a teprve následně lze přihlížet k tomu, co nazýváme obecně lidské. V systémových analýzách moderní společnosti je pouze konstatován a věcně popisován poznaček o narůstajícím i stále subtilnějším tlaku společnosti na jedince.

Obecné znaky vývoje autopoietických systémů lze rozpoznat ve vývoji všech subsystemů moderní společnosti, tedy nejen v právu, v ekonomice, politice, ale také například v systému vědy ve výchovných či náboženských systémech. Od počátku novověku je možné sledovat postupný nárůst nezávislosti těchto oblastí společenského života, který je důsledkem snahy řešit hospodářské problémy výlučně hospodářskými prostředky, politické politickými a podobně. Ve všech oblastech se prosazuje racionalizace a s ní spojená snaha popsat, definovat, popřípadě mocensky zvládnout procesy změn. Ekonomika a politika získávají hlavní místo proto, že jsou prostředkem prosazování základních hodnot a ideálů novověku, většího blahobytu a politických svobod.

Teorie autopoietických systémů dokážou popsat procesy přerůstající možnou kontrolu a regulaci vývoje společnosti podle ideálů humanistických idejí počátku novověku. Člověk se hedonistickou orientací svého jednání čím dál více nevědomě podílí na samovývoji systémů, čímž paradoxně ztrácí svoji autonomii. Systémy samy určují a rozhodují o tom, co je relevantní, a vymezují rámec jeho jednání. Tyto procesy se ještě zintenzivňují vlivem masové komunikace a nových technologií, které dnes podstatně ovlivňují vnímání sociální skutečnosti, mezilidské vztahy, sociální interakce i sociálně integrativní procesy.

Samovývoj moderní společnosti jako autopoietického systému se odvíjí od rychlosti, věcnosti a efektivitu řešení problémů v každém subsystemu zvlášť. Rozhodující je přesné vymezení věcných požadavků, definování problému, a následně "řešení problému" v rámci každého systému zvlášť. V autopoietických systémech nerozhoduje o prioritě řešení vztah systému k okolí systému, ale sama vnitřní logika jejich vývoje.

¹⁴⁾ N. Luhmann, *Ausdifferenzierung des Rechts*, Frankfurt a. M. 1981, s.113–154.

Luhmann mluví o tom, že zavedením pojmu autopoietického systému společnost ani nepoznáváme, ani ji lépe neporozumíme, zřejmě v narážce na metodické postupy vysvětlování (erklären) a porozumění (verstehen), ale pouze ji popisujeme způsobem, který je její sebeartikulací.

Institucionalizace a technologizace společnosti vede také k určitému stupni mravní lhostejnosti. Člověk je stále více nucen podřizovat se vnějším regulátorům jednání, také tam, kde to odporuje jeho vnitřnímu morálnímu přesvědčení. Narůstající četnost vztahů a sociálních okruhů, v nichž se pohybují lidé v současné společnosti, si vynucuje potřebu rychle se adaptovat novým situacím a potlačuje vnitřní impulzy rozvrhu možného jednání ovlivněné fantazií a imaginací. Morální přesvědčení, založené spíše na neproměnnosti postoje, se dostává do konfliktu s proměnlivostí světa.

Niklas Luhmann uvažuje o sociálních systémech podstatně jiným způsobem než Parsons. V jeho pojetí sociální systémy redukuje složitost, komplexitu světa způsobem, který sociálním jedincům umožňuje jistotu prožívání a jednání za předpokladu, že budou respektovat základní vzorce jednání. Svět je podle Luhmanna komplexní,¹⁵⁾ to znamená, že existuje vždy více možností prožívání a jednání, než jsou ty, které se fakticky v systému uskutečňují. V každé společnosti existuje síť sociálních mechanismů, které komplexitu převádějí na několik málo alternativ možného jednání a prožívání. Podle Parsonse existuje v každé společnosti tendence k posilování stability řádu celé společnosti opírající se o mechanismy kontroly a regulace chování preferovaným osvědčených, očekávaných forem jednání. Sociální systémy mají zabudovány mechanismy, které eliminují možnosti jiného jednání a přispívají tak ke stabilitě celého systému společnosti. Tím také stabilizují objektivně platná očekávání, podle nichž se jedinci orientují.¹⁶⁾

N. Luhmann v této souvislosti nemluví o posilování stability řádu celé společnosti, ale o strategiích systémů zaměřených k udržení identity diferencujících se systémů. Zdůrazňuje myšlenku, že vytváření systémů je kontingentní, náhodné.¹⁷⁾ Je nepředvídatelné stejně tak jako vytváření vzorců chování. S rostoucí složitostí vztahů ve společnosti, v postupné diferenciaci společnosti narůstá i pravděpodobnost kontingentních kroků. Kontingentní charakter vytváření a další diferenciaci sociálních systémů zpochybňuje sice dogmatickou představu kontinuálního vývoje, jako realizace objektivního smyslu dějinného vývoje, ale není absolutním popřením vývojové kontinuity.

Z hlediska systémového přístupu Luhmannova jsou procesy vývoje a změn ve společnosti důsledkem řešení problémů vyvolaných podmínkami a souvislostmi života. Čím jsou systémy dokonalejší, diferencovanější, tím častěji reagují na nové podněty tak, že je zpracovávají jako informace způsobem, který je efektivní pro každý z nich zvláště a projevuje se následně ve vytváření nového typu sociálních vztahů.¹⁸⁾ Je to transformační krok, který vyvolává také nový rytmus sociálních procesů. Sociální struktury moderní společnosti jsou neustále pod tlakem ke změnám, který je dnes větší než v době předmoderní či archaické.

¹⁵⁾ N. Luhmann, *Soziale Systeme*, c. d., a také H. Wilke, *Systemtheorie*, 2. k ap. Welt als Problem, str. 10–29.

¹⁶⁾ N. Luhmann, *Soziale Systeme, Rechtssoziologie*, Hamburg 1972, s. 27–132.

¹⁷⁾ H. Wilke, *Systemtheorie*, c. d., s. 18–29.

¹⁸⁾ N. Luhmann, *Soziale Systeme, Zweckbegriff und Systemrationalität*, Frankfurt a. M. 1973, s. 311–322.

Můžeme si to přiblížit na příkladu vývoje práva, jednoho ze subsystémů společnosti. Vývoj práva od archaické společnosti k moderní se vyznačuje postupnou změnou rozsahu i základní funkce práva ve společnosti. Dominující funkcí moderního práva je podle Luhmanna vytváření podmínek pro souhlasné přijetí, konsenzus s normativně očekávaným chováním.¹⁹⁾ Od původně statického modelu společnosti a rigidně stanovených norem se vývoj moderní společnosti ubírá cestou selekce možných alternativ jednání podle toho, které normy získávají faktický konsenzus, společenský souhlas, a tím se stávají aplikovatelnými. Proměnlivost norem v moderní společnosti je značná. Změny norem jsou ze systémového hlediska Luhmannova vždy spojeny s efektivitou řešení problémů v rámci systému s ohledem na zachování jeho identity. Také mechanismy regulace a kontroly jednání se stávají flexibilnějšími mechanismy reflexivními.²⁰⁾ Pojmem reflexivní mechanismus je označováno takové chování sociálních mechanismů, které se neomezuje jen na předem daná pravidla a jasné stanovené normy, ale reflektuje i jiné alternativy jednání. Systémy se v jistém smyslu řídí samy. Závaznost jednání zde není zakotvena v nějakém předem daném hodnotově etickém řádu.

Niklas Luhmann hovoří o současné společnosti jako o společnosti funkcionálně diferencované.²¹⁾ Jestliže v archaické době segmentárních společností neexistovaly prakticky žádné vztahy a vazby mezi prostorově rozptýlenými společnostmi a jestliže v typu společnosti stratifikované byl rozhodujícím vztah regulace a kontroly sociálních vztahů centrální mocí, je tomu v moderní společnosti podstatně jinak.

Tento názor vychází z poznatků, k nimž dospěla obecná teorie systému rozbořením vysoce komplexních systémů. Vnitřní uspořádání vysoce vyvinutých systémů je natolik diferencované, že jim umožňuje stále větší autonomii, tudíž i nezávislost na prostředí. Vysoce komplexní systém moderní společnosti není výsledkem uskutečnění ideálů sociálních myslitelů, jejich filozofických či náboženských idejí–nebo vizí. Předpoklad jednotného systému založeného na hodnotách jedné tradice a kultury jako ideálního, abstraktního základu harmonické společnosti, ve které všichni věří, je iluzorní. Způsobil to především vývoj ekonomiky a politiky sledováním specifických zájmů a cílů politických a ekonomických. Dominance ekonomických, politických a právních aspektů při prosazování zájmů a potřeb moderního člověka spolu s řešením konkrétních, faktických problémů, vytvořila typ společnosti, která je vysoce komplexní a chová se jako uzavřený, autopoietický systém.

Vývoj moderní společnosti je procesem založeným na optimálním zpracování a vyhodnocení informací. Samovývoj vyspělých systémů závisí na způsobu, jakým dokážou „řešit problémy“.²²⁾ Vyspělejší systémy řeší své problémy tak, že na ně reagují diferencovaně. Autonomní postavení jednotlivých subsystémů společnosti, tedy politiky, práva, ekonomiky a dalších se neustále posiluje postupnou diferenciací problémů a schopností je řešit. Subsystémy moderní společnosti jsou funkcionálně diferencované tak, že každý z nich řeší své problémy podle možností daných jejich vlast-

¹⁹⁾ N. Luhmann, *Rechtssoziologie*, c. d., s. 134.

²⁰⁾ N. Luhmann, *Rechtssoziologie*, c. d., s. 218.

²¹⁾ N. Luhmann, *Rechtssoziologie*, c. d., s. 218.

²²⁾ N. Luhmann, *Rechtssoziologie*, c. d., s. 222–226.

ními elementy a sítěmi vztahů. Jsou to relativně uzavřené systémy, které si samy definují své problémy a řeší je prostředky jim vlastními, právo právními, ekonomika ekonomickými, politika politickými. Spojení mezi nimi je kontingentní, tedy není výsledkem nějakého centrálně řízeného postupu. Efektivita systému celé společnosti je zajišťována schopností jeho subsystémů diferencovaně přesně reagovat na požadavky jednotlivých jeho částí, tedy orientovat se podle konkrétních problémů v každém z nich a odpovídajícím způsobem je i řešit. V Luhmannově terminologii to znamená redukci komplexity systému zaměřením na ty problémy, jejichž řešení je nutné pro přežití či pro další vývoj systému, pro zachování jeho identity. To podstatně ovlivňuje lidské jednání, všechny lidské aktivity v moderní společnosti. Systémy vytvářejí redukováný obraz světa možných aktivit. O alternativách jednání nerozhodují jedinci, ale kontingentní vytváření systémů i subsystémů v důsledku funkcionální diferenciaci zajišťující efektivitu systému. Jedinec je v pasti systémového vývoje moderní společnosti.

Tím je řečeno i to, že moderní společnost nemůže být uspořádána podle nějakého modelu či vzoru ideální společnosti na základě ušlechtilých idejí prosazovaných osvícenou elitou. Není možné předem direktivně stanovit a určit optimální stav, plánovat vývoj a podobně. Spíše, než k utopické představě ideální společnosti, se systémy zaměřují k rozpoznání a co nejpřesnější artikulaci reálných problémů a k hledání jejich řešení. O úspěšnosti řešení i o jeho efektivitě rozhoduje typ funkcionální diferenciaci, tedy způsob vzájemné součinnosti sociálních systémů při komplexním řešení problému. Jako příklad lze uvést řešení problému ekologického ohrožení moderní společnosti.²³⁾ Podle Luhmanna to není jen otázka technická, tedy problém řešitelný zavedením nových technologií, nebo jen právní, či pouze ekonomický, či politický. Všechny tyto systémy se staví k ekologickým problémům způsobem jim vlastním, ale účinnost řešení problému ekologického ohrožení závisí na míře efektivitě celého funkcionálně diferencovaného systému společnosti, jehož podmínkou je orientace celé společnosti k tomuto zdroji reálného nebezpečí.

Moderní společnost klade nově i otázku vztahu práva, morálky a politiky. Ještě v minulém století byla politika považována téměř výlučně za činnost směřující především k prosazení morálních principů dobra a spravedlnosti a ideálu humanity do sociálního života. Z hlediska systémové teorie Luhmannovy jsou politika, morálka i právo autonomní systémy moderní funkcionálně diferencované společnosti, které se chovají jako Leibnizovy monády, tedy se nemohou vzájemně ovlivňovat na principu kauzálního vztahu.

Funkcí práva není zasahovat do jiných oblastí společenského života ve smyslu prosazování více práva či spravedlnosti, ale pouze regulace vztahů, které se liší výlučně možnostmi pozitivně definovaných forem práva, tedy práva samého. Právo není instrumentem nějaké centrální, svrchované, autonomní síly nebo autority prosazující se ve společnosti.

Moderní společnost nemůže být ve svém vývoji dirigována. Funkce práva se nevyčerpává v udržení vzorců interakce a regulování konfliktů. Autonomizace vývoje práva je analogická tendenci k osamostatnění u jiných sociálních systémů moderní společnos-

²³⁾ N. Luhmann, *Ökologische Kommunikation*, Opladen 1986.

ti. Právo řeší otázku, co je podle práva a co je proti právu, v pozitivně definovaném právním systému.²⁴⁾ Důsledky takového pojetí jsou zřejmé. Znamená to zřeknout se představ o výchovné funkci práva, toho, že je zárukou prosazování morálních zásad a podobně.

Systém práva podává relativně nepřehlednější schéma sociálních vztahů, které vymezuje rámec či hranice racionálního jednání. Stoupá počet právních pravidel, jejichž obsah je morálně indiferentní. Nebezpečná tendence, která tento proces provází, je v přijetí myšlenky že právní řád či idea práva může zastupovat či nahrazovat ideu morálního dobra. Děje se tak předřazováním jasně definice práva nejasné povaze morálních pojmů a kategorií.

Stále užší, redukovánější pojetí člověka stejně tak jako sociální reality je paradoxně důsledkem narůstající složitosti vztahů v současné společnosti. Chceme-li je zahlédnout, pak se musíme vznést velmi vysoko do chladných sfér abstrakce, tak jako N.Luhmann, o kterém se říká, že létá nad oblaky, odkud pozoruje současný svět. To však nestačí. Člověk žije především v konkrétní realitě bezprostředních vztahů, kterou zakouší a prožívá. Systémové pojetí, i v moderní variantě autopoietického systému, musí být, chceme-li porozumět lidskému jednání, doplněno o analýzy každodenního jednání a rozhodování, směřující k objasnění toho, co je v sociálním světě typické a jedinečné a také nepřevoditelné do schémat systémové teorie.

Jednoznačné přijetí systémové teorie staví sociologii do obdobné situace, v jaké byla pozitivistická sociologie na přelomu století, kdy hledala inspiraci pro řešení sociologických problémů v úspěšných přírodních vědách. Věda však není skutečností sestoupivší z nadoblačné výše, není nezávislým instrumentem k řešení problémů, ale je prodloužením lidské zkušenosti postupným zobecňováním původních prožitků, neustálou revizí poznatků. Společenské vědy by se měly pohybovat především v oblasti analýzy mezilidských vztahů, konkrétního rozboru vztahu já-ty, vztahu jedince ke společnosti. Redukce komplexity světa by pak měla být přiměřená konkrétní sféře zkušenosti. Může být provedena vztahně k určité oblasti vztahů, nikoliv podle platné teorie z jiného vědního oboru.

Systémy je třeba chápat výlučně jako teoretické myšlenkové konstrukce. Nahlížet jednání v rámci systémů může být doplňkem přístupů a snah po porozumění sociální skutečnosti.

From the Theory of Action to Systems Theory

Summary

The article is concerned with change in the concept of action in sociological theory from its beginnings up to the present and systems theory. The author argues that while the systems concept of action in sociology, especially in the form of the theory of autopoietic systems, has provided a skilful account of the ever-strengthening tendency to privilege the effectiveness of action, it has on the other hand become a basis for oversimplified ideas of social reality. The systems theory of action, by giving unqualified priority to the efficiency of action at the expense of other modes of action, overlooks the basic moral philosophical aspect of the question of the meaning of action that stands at the very source of the sociological question of action.

²⁴⁾ N. Luhmann, *Ausdifferenzierung des Rechts*, Frankfurt a. M. 1981.